

O grčkim prijevodima latinskih bogoslova s osobitim obzirom na sv. Tomu Akvinca.

Juraj Pavić.

Novija istraživanja na polju sredovječne historije doznačila su srednjem vijeku onu važnost, koja ga i pripada u razvoju čovječanstva. O srednjem vijeku na zapadu suditi se danas posve drukčije, nego je to bilo prije po vijeka. Imena jednoga Jourdaina, Rousselota, V. Cousina, B. Haureana, velikog paleografa L. Dellsa, teologa A. Stöckla, Kleutgena S. J., Karla Wenera i nezaboravnoga Henrika Deniflea O. P. spominjat će se vazda, kad se bude govorilo o srednjem vijeku. I poslije njihove smrti nastavilo se proučavanje sredovječne epohe još možda intenzivnije. Franz Ehrle S. J., Klem. Baumker, P. Mandonnet O. P., Georg v. Hertling, M. de Wulf i M. Grabmann stvoriliše jednako djela trajne vrijednosti na tome polju.

Dok se tako duševno oko mnogih neumornih trudbenika koncentriralo oko poznavanja onoga doba latinskoga svijeta, koje nazivljemo srednjim vijekom, našlo se vrlo malo ljudi, koji bi bili svoj pogled svratili na drugi jedan srednji vijek, možda mnogo kompliciraniji, a jednako zanimljiv: na onaj srednji vijek i na onu kulturu, u kojoj se nalazio grčki svijet ili bolje reći grčka crkva. Razlog će biti taj, što je mnogoga i mnogoga strašilo još neobrađeno tlo, a mnogim je opet ovladala apriornost, da u srednjem vijeku grčke crkve ne može biti ništa, što bi čovjeka moglo zanimati. Kad je današnji veliki historik Albert Ehrhard izašao sa svojim kompendijem bizantinske teologije u Krum-

bacherovoj povijesti bizantinske literature¹, mnogi su slegli ramenima, a mnogi se i zlorado nasmiješiše. U crkvenoj povijesti značilo je to korak naprijed. Glavni je cilj bio postignut: znanost je dobila siguran pravac u istraživanju tako zamršena doba s još zamršenijim idejama i mislima. Dok se prije raspravljalo samo o postanku i razvoju raskola, počela se otada obrađivati pojedina pitanja i periode iz vremena svršenog raskola, dakle iz grčkog srednjeg vijeka par excellence². S kakvim poteškoćama imaju da se bore istraživaoci grčkoga srednjega vijeka, razumjet će samo onaj, koji znade, da većinu djela grčkih umnika toga vremena pokriva prst debela prašina po različitim bibliotekama evropskim. To će biti i razlog, ako i ovi moji reci o grčkim prijevodima latinskih teologa uzimadu nedostataka.

Trinaesti i petnaesti vijek crkvene povijesti govori nam o velikom pokretu za sjedinjenje obiju crkava. Prave kritične povijesti tih pokušaja sjedinjenja još niti do danas nemamo,³ premda se više puta i na različite načine pokušalo protumačiti to gibanje. Obično se uzima, da je uzrok sjedinjenja tih vremena bila nužda i strah od Turaka. No, promatra li se izbliže grčka bogoslovna literatura onih stoljeća, ne će izmaći vještom oku frapantna sličnost i jednakost misli i ideja ovoga duševnoga grčkog svijeta sa zapadnim savremenim, ili za stoljeće starijim latinskim svijetom. Nuždan zaključak, koji će stvoriti takav promatralac, jest: grčki teolozi poznavali su bogoslovnu latinsku literaturu, ne samo oni prije crkvenoga raskola, nego i oni iza crkvenoga raskola sve do pada Carigrada. Pod utjecajem tih zapadnih ideja osjećali su se neki prinukanim, da se povrate opet natrag u jedinstvo prave crkve Kristove. Tim više, što je u XIII. i XIV. vijeku latinska teologija bila na svome vrhuncu. — Mnogo imade osobito njemačkih učenjaka, koji već sa spomenutim Albertom Ehrhardom⁴ drže, da je latinska teologija poslije crkvenoga raskola ostala za Grke sa sedam pečata zapečaćena knjiga,

¹ K. Krumbacher: *Geschichte der byzantinischen Litteratur*. München 1897 str. 37—218. ² Odlomci Dräscskovi u Byzant. Zeitschrift, Zeitschrift für die wissenschaftliche Theologie, Neue Kirchliche Zeitschrift. — M. Jugie u *Echos d' Orient*, *Vizantijski Vremenik*, *Oriens Christianus* i t. d. ³ Put nam je otvorio berlinski profesor Walter Norden svojim djelom: *Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung*. Berlin 1903. ⁴ Krumbacher l. c. pg. 40. Isto i A. Harnack: *Lehrbuch der Dogmengeschichte* II.⁴ Tübingen 1909 st. 33.

a osobito, da Augustin nije imao nikakva upliva. Ova tvrdnja stoji samo u toliko, da se taj upliv ne opaža kod jednoga dijela bizantinskih teologa i to najviše onih, koji su bili protiv sjedinjenja, i koji su danas, samo se sobom razumije, mjerodavni u grčkoj crkvi. Premda i tu imade iznimaka. Nije ovdje mjesto da govorimo o tome unutrašnjem upliva; mi ćemo se ovdje ograničiti samo na to, da reknemo koju, kako su dospjeli ti latinski teolozi u grčki svijet.⁵

I. Prijevodi prije crkvenog raskola.

Dok je istočna crkva sa zapadnom sačinjavala jednu dušu i jedno srce, živjele su obadvije i jednim životom. Intelektualne tečevine jedne crkve smatrale se svojnom i druge i obratno. No, ta prvotna ljubav i sloga nije potrajala niti dva stoljeća računajući od doba, kad se prva općina u Antiohiji počela nazivati kršćanskom. Potomci starih Helena nijesu mogli pojmiti, da bi i latinski barbari mogli stvoriti kulturu jednako veliku, a još manje, da bi u Rimu mogao stanovati poglavar cijeloga kršćanstva, kome bi se i oni morali pokoravati. Tim više, što su svi spomenici prvih kršćanskih vijekova pisani bili jezikom grčkim.⁶ Nikako im nije moglo ići u glavu, da bi se i na latinskom jeziku moglo stvoriti djelo trajne i znanstvene vrijednosti. I radi toga iščezavalo je sve više i više poznavanje latinskoga jezika tako, da je već u VII. stolj. poznavanje latinskog jezika bila rijetkost. Latinskim djelima prema tome služili su se vrlo rijetko i to većinom fragmentarno. Zato je vrlo malo, što mi znademo o tim prijevodima prije crkvenog raskola, jer su nam se sačuvali tek tragovi. Mi ćemo ih ovdje samo zabilježiti ispustivši kritično-tekstualno istraživanje s razloga, što su za nas glavni prijevodi poslije svršenoga raskola.

⁵Osobitu hvalu dugujem profesoru bizantinske povijesti na sveuč. u Münchenu, g. A. Heisenbergu, za premnoge napatke i savjete kod čitanja i izdavanja grčkih sredovječnih rukopisa i za spremnost, kojom mi je dao na raspolaganje Krumbacherov seminar. Nadalje ravnatelju berlinske biblioteke, ekscelenciji A. Harnacku, za poznatu njegovu susretljivost kod prepisivanja Cod. 1476 Phill. kao i ravnatelju mletačke biblioteke sv. Marka, Dru Coglioli na pošiljkama rukopisnih fotografija. Zahvaljujem i drugim svima bibliotekama, koje mi dadoše preko Münchenske svoje rukopise na raspolaganje; u prvom redu bečkoj, breslavskoj i pariškoj. ⁶Sve do Fragmentum Muratorianum, koji je i onako grčkoga podrijetla. Vidi u Geb. Rauschen: Florilegium patristicum II. Bonu 1907.

1. Dialozi pape Grgura Velikog bili su već za rana prevedeni na grčki jezik. Liber Pontificalis govori o papi Zahariji, koji bijaše podrijetlom Grk, da ih je preveo.⁷ Isti papa sastavio je i jedan epigram na Grgura Velikog: *Ἐπιγράμμα εἰς τὸν μακάριον Γρηγόριον πάπαν τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης*⁸. Grgurovi dijalozi igraju i inače veliku ulogu u bizantinskoj literaturi, a služili su kao uzor i nekim duševnim tvorevinama. Tako n. pr. Vijesti o caru Maurikiju, zatim kod Georgija Monaha, a osobito u Leontijevu životopisu blaženoga Ivana Milosrdnoga. Upliv dijaloga zamijetiti je i na Viziji Taxaotovoj, koja je nastala u Kartazi.⁹

2. O grčkom prijevodu Tertulijana teško je što pobliže reći. U toliko je sigurno, da je Didymos poznao Tertulijana, i da se tragovi Tertulijanovog traktata „de Baptismo“ mogu opaziti u Didymovu spisu de Trinitate II, 14. Iz toga zaključuje monakovski patrolog Theodor Schermann,¹⁰ da je Didymos imao pri ruci grčki prijevod Tertulijanova traktata. Takav prijevod prema tome mora da je već postojao prije god. 381.

3. Da je Augustin bio vrlo rano preveden na grčki jezik, svjedoči nam činjenica, što je Herennios svoja razlaganja o samosvijesti crpao iz jednog grčkog prijevoda Augustinova djela de Trinitate.¹¹ Isto tako nalazimo tragova Augustinovih kod Eustratija iz Nikeje, kod koga se vidi, da je poznao i Ambrozija. Glavni grčki prijevod Augustinovih djela potječe iz XIV. stoljeća, o kome niže.

4. I Jeronim je bio poznat grčkom svijetu po prijevodu nekoga Sofronija iz VII. stoljeća, čiji je prijevod bio kasnije od nepoznate ruke pridodan Hesychijevu Onomatologu.¹²

⁷ „... qui fuit natione graecus (Zacharia) suo prudentissimo studio quos beatae recordationis Gregorius papa fecit quattuor dialogorum libros de latino in graeco translavit eloquio et plures qui latinam ignorant lectionem per eorum inluminavit lectionem historiam“. L. Duchesne: Liber Pontif. I. 435. Da li je ovaj prijevod identičan s onim u cod. Vatic. 1666., nijesam mogao doznati. Latinski original u Ambrozijani B 159.— ⁸ Publiciran od Cozza-Luzi: Historia S. P. N. Benedicti Romae 1880 i od P. Batiffola u Mélanges d'archéologie et d'histoire VIII. (1888.) str. 303. ⁹ H. Gelzer: Leontios Leben des hl. Joh. des Barmherzigen Leipzig 1892. ¹⁰ Römische Quartalschrift 16 (1902) str. 232—242. ¹¹ H. Leder: Untersuchungen über Augustinus Erkenntnistheorie in ihren Beziehungen zur antiken Skepsis, zu Plotin und zu Descartes. Marburg 1901. ¹² A. Harnack-Gebhardt: Texte und Untersuchungen XIV. 1 b. Leipzig 1896. K. Krumbacher l. c. str. 324.

5. *Institutiones i Collationes Ivana Cassiana*. opata u Massili iz V. stoljeća već su vrlo rano bile prevedene na grčki jezik. Poslije su od tih prijevoda načinjeni izvaci, koji su napokon istisnuli prijevod.

6. Grčki prijevod životopisa sv. Anastazija iz 9. vijeka nalazi se u rukopisu Bibliothèque nationale u Parizu¹³ i potječe od onoga Teodora, koga je car Mihajlo II. (820—829) godine 824. poslao Ljudevitu Malom i papi Eugenu II. u stvarima ikonoklazma.¹⁴

7. Grčki prijevod Vita Ambrosii već je izdao A. Papadopulos Kerameus.¹⁵

D. W. Ommaney drži, da je i Atanazijev symbolum „Quicumque“ preveden na grčki jezik.¹⁶

Po mnijenju P. Batiffola¹⁷ potječu mnogi grčki prijevodi od članova grčke kolonije u Rimu, koja se naselila na podnožju Aventina i Palatina. To su bili oni bjegunci iz vremena Leona Armenca (813—820), koji su u sv. Stolice našli utočište. Istina je, da su Grci ovdje imali više samostana, i da se među listovima sv. Teodora Studite nalaze mnogi upravljani na ovu koloniju; ali, uzme li se, da su ovi prijevodi mnogo stariji, ne možemo držati, da potječu od njih. Da bi ovi grčki monasi mogli bili prevesti Vita Anastasii u Cod. paris., može se dopustiti.

II. Prijevodi poslije crkvenog raskola.

O međusobnom saobraćaju, većinom polemičke naravi latinskih i grčkih bogoslova za vrijeme crkvenog razdora, t. j. od nastupa Focijeva pak do Cerularija, raspravio je već Hergenröther u svom klasičnom djelu.¹⁸ Nas zanima, je li aktom izopćenja¹⁹ na dan 15. srpnja 1054. prestao i svaki duševni saobraćaj među starim i novim Rimom. Napose, je li i svaki intelektualni

¹³ d. 1451 Fonds grec na fol. 126r stoji: *Ταῦτα ἐγὼ ἐλάχιστος Θεόδωρος, ἐν τῇ Ῥώμῃ γενόμενος ἐν τῇ πρεσβείᾳ τῆς ἐνώσεως τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, εἶδρον ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας ῥωμαϊκοῖς γραμμασι ἐγκείμενα, καὶ ἐρμήνευσα διὰ τοῦ καλοῦ Ἰωάννου.* ¹⁴ Mansi XIV, 419 Theodorum reverendissimum diaconum et oeconomum istius sanctissimae Dei catholicae et magnae ecclesiae S. Sophiae. — Cf. Mélanges d' archeol. et d' histoire VIII. 299.

¹⁵ *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολιμιτ. σταχυλογίας* I. 27-38 S. Petersburg 1891. ¹⁶ A critical dissertation on the Athanasian creed. Oxford 1897. pag. 270—304. ¹⁷ Mélanges etc. pag. 297. ¹⁸ Photius, Patriarch von Cnpl. und das griech. Schisma. Regensburg 1867—69 u 3 sveske. ¹⁹ Louis Bréhier. Le schisme oriental du XI siècle. Paris 1899.

život zapadnog svijeta, osobito onaj period, kad se taj život nalazio na vrhuncu svoga razvoja, kako nam ga predstavlja skolastika, ostao u Bizantu posve neopažen. Na to pitanje mi odgovaramo negativno i tvrdimo, da su Grci poznavali svako skolastično gibanje na zapadu, a napose, da su pratili sa zanimanjem raspravljanje o diferencijalnim točkama obiju crkvi. No spomenuti nam je prije svega i neke okolnosti, koje su uplivale na grčki bogoslovni svijet onoga doba, da se počeo zanimati za zapadnu teologiju.

Prvo mjesto zapremaju pregovaranja među jednom i drugom crkvom o sjedinjenju. Crkvena povijest jasno svjedoči, da od crkvenog raskola nije prošao niti jedan decenij, u kome nije rimska Crkva nastojala provesti jedinstvo.²⁰ Ako je pri tome igrala i politika svoju ulogu, pripisati je duhu i prilikama onoga vremena. — Otkad je Focije podao istočnom raskolu crkveno obilježje, a uzrocima dogmatičko značenje, bili su prisiljeni i zapadni bogoslovi da se služe razlozima teološkim u oprovrđavanju argumenata navađenih po grčkim bogoslovima u prilog šizmi. Tako se razvila na zapadu cijela literatura o svim razdvojnima točkama jedne i druge crkve. Niti jednog bogoslova nije bilo, koji se ne bi dotaknuo bilo koje od tih diferencijalnih točaka. Sasvim je dakle jasno, da su i Papini legati raspravljajući o sjedinjenju navodili mnijenja latinskih bogoslova i njihova djela dali prevadati na grčki jezik, ne bi li tako i Grke upoznali sa zapadnom teologijom. Tim više, što su se Latini služili najvećma dokazima grčkih sv. otaca, tako n. pr. za dokaz o izlasku Duha Sv. najvećim dijelom Atanazijem Didymom.²¹ Osobito ovaj posljednji bio im je poznat po prijevodu djela de Spiritu Sancto od Sv. Jeronima.²² No, u nauci o Duhu Svetom stoje svi zapadni bogoslovi na temelju sv. Augustina,²³ osobito pak Petar Damianus;²⁴ donekle i sam sv. Toma. — Svi dokazi zapadnjaka do sv. Tome crpljeni su iz Eneje de Parisiis,²⁵ novi je samo način prikazivanja i izražaja. Zato se niti Grci nijesu mnogo obazirali na ove dokaze, jer su

²⁰ Sравни Nordenovo djelo. ²¹ Poredi n. pr. Anselma Hevelberškog Antikeimena cap. 7, 8, 11, 14, 16. — Migne Patrol. Lat. 188 col. 1139. ²² J. Langen: Die trinitarische Lehredifferenz zwischen der abendländischen und morgenländischen Kirche. Bonn 1875 str. 62. ²³ H. Reuter: Augustinische Studien. Gotha 1887. str. 111. ²⁴ I. Hergenröther: Photius III, 779; Hanck: Protest. Real. Enciklop. XVI, 469. ²⁵ Njegove dokaze za Filioque vidi sakupljene u D' Achery: Specilegium veterum aliquot script. t. 13 pg. 88.

držali, da ih je već jasno pobio sam Focije. Istom, kad je veliki Akvinac istupio svojim djelom *Contra errores Graecorum* na ponuku pape Urbana IV., počela se polemika na novo.

Drugi faktor, koji je uplivao na grčke teologe, da su svratili svoj pogled na zapadni duševni život, a pogotovo na sv. Tomu, bilo je t. zv. *hesychastičko gibanje*.²⁶ Ovaj pokret se običaje u školama na zapadu kod crkvene povijesti spomenuti samo s porugom. Dolazi to od toga, što se nastoji doskočicama pokriti nepoznavanje jednog najvažnijeg perioda grčke bogoslovne literature,²⁷ onako po prilici, kako to čine moderni filozofi sa skolastičnom filozofijom; a ipak je to doba, koje iziskuje najviše proučavanja. — Mnijenja učenjaka o Hesychastima se razilaze. Theodor Uspenski smatra ovo gibanje kao trvenje dvaju filozofskih pravaca aristotelizma i platonizma.²⁸ Troicki kao nastavak arzenijanskih borbi, kojima je jezgra bio antagonizam među svjetskim klerom i t. zv. zelotima. — Prvi je bio Albert Ehrhard, koji je zamijetio u hesychastičkom pokretu reakciju grčke nacionalne teologije, osobito ekstravagantne mistike, protiv navali zapadne trijezne školastike.²⁹ Da je A. Ehrhard tako izvrsno karakterizovao cijeli taj pokret, dokazuje već činjenica, da protivnici Hesychasta nijesu mogli naći boljih dokaza protiv njima, nego da su jednostavno prevadali na grčki jezik djela latinskih teologa. Hesychaste tvrdeći, da je djelovanje Božje ad intra različito od njegova bivanja izazvali su opravdanu reakciju sa strane dublje naobraženijih im protivnika, koji su taj problem već našli riješen u djelima velikoga Akvinca. — Bila stvar kako mu drago,³⁰ za nas je ipak najvažnije, da je bogoslovna znanost od tog doba u Bizantu pokročila naprijed.

²⁶ Literatura o Hesychastima u djelu O. Tafrali: *Thessalonique au XIVme siècle*. Paris 1913 Cap. IV, str. 170—203. i u Krumbachera l. c. 100.
²⁷ K. Holl: *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*. Leipzig 1898 str. 215. ²⁸ Очерки по истории византийской образованности. S. Petersburg 1891. ²⁹ K. Krumbacher l. c. str. 43, 100. Slično i G. Ch. Papamichael u djelu *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς* vidi *Néa Σίων* god. 1910. i separatno. Kritičnu studiju o Hesychastima sprema, kako mi je rekao prof. Heisenberg, njegov učenik Isusovac Rauonšek u Krakovu. ³⁰ Blass: *Über die Zeitfolge von Platons letzten Schriften* (in *Graecia Haleusis von Jahre 1893 die XLVII. Versamml. deutscher Philologen*). Osim Krumbachera sravnj: *Neue Jahrbücher* 1911 (Abt. I. 102—119.) *Zeitschrift für Kirchengesch.* XIX, 265—295; *Zeitschrift für die wissenschaftliche Theologie* XLVIII, str. 397 do 414; *Archiv für Geschichte der Philosophie* XXVII. (1914) str. 288—295.

A da to gibanje nosi na sebi skolastički karakter, svjedoče nam i kasniji bizantinski bogoslovi Kalekas i Kyparisiotes, na kojima se vidi očito skolastičko obilježje.

Osim te dvije okolnosti, koje su doprinijele k prevode-nju latinskih bogoslova, razvilo se iz hesychastičkog gibanja i drugo jedno ne manje važno, koje ima obilježje platonizma i aristotelizma u Bizantu.³¹ Bizantinska je teologija u svojoj bitnosti platonska. Tako n. pr. poimanje dobra i etičko značenje pojma Bog crpani su iz vrela kršćanskog platonizma. Bizantinskim misliocima svijdela se platonska spekulacija, ali u praksi slijedili su principe Aristotelove. — Pravi boj među aristotelizmom i platonizmom nastao je istom u XV. stoljeću po svojim prestavnicima, bogoslovom Gennadijem Scholarijem i filozofom Gemistom Plethonom.³² Spomenuti Scholarios stoji posve na stanovištu Stagirite, čiji je i dah htio, kako doznajemo iz djela njegova protivnika Gemista Plethona, uvesti u istočnu crkvu.³³ Umni taj teolog poznavao je dobro Aristotela i opazio njegov vanredno povoljni upliv na zapadnu teologiju, pak je zato htio, da i bizantinsku teologiju pomoću Aristotela podigne do one visine, na kojoj je bila zapadna. Tumačeći sam Aristotela i poznavajući druge komentare, vidio je, da nijedan nije shvatio duh njegov nego sv. Toma Akvinac, pak stoga i nije mogao bolje učiniti, nego da neke Tomine komentare prevede na grčki jezik, kako ćemo dolje vidjeti.

A. Prijevodi u XIII. vijeku u povodu gibanja za sjedinjenje crkava.

Godine 1274. imao se održati općeniti sabor u gradu Lyonu,³⁴ gdje je bilo na dnevnom redu i sjedinjenje grčke crkve sa zapadnom. Za to je trebalo predobiti što više grčkih bogoslova i upoznat ih s naukom zapadne crkve o diferencijalnim točkama. Nije preostalo drugo, nego se latiti intenziv-

³¹ Radčenko nalazi preteče Hesychasta već na zapadu, n. pr. u Rikarda od St. Viktora i Ekkarta njemačkog. Osobito u njegovoj misli o t. zv. Seelengrund, zatim u Taulera i dr. (Religioznoje i lit. dviženije v Vizantiji i Bolhariji v XIV. v. Kiew 1903, str. 80.) ³² W. Gass: Gennadios und Pletho, Aristotelismus und Platonismus in der griech. Kirche. Breslau 1844. ³³ Sravni njegov traktat Contra Gennadium § 8, 11—19. ³⁴ O pripravama za sabor vidi u W. Norden l. c. str. 397—489.

noga rada i osvjedočiti Grke o ispravnosti latinske nauke, a to je imalo sve da bude na jeziku grčkom. Posao taj poduzeli su u prvom redu članovi mladih redova sv. Dominika i sv. Franje Asiškoga, a među prvima umni Vilim Bernardi de Gaillac († 1298.), koji je već duže vremena boravio u Carigradu. On je držao, da će biti najbolje, ako neka Tomina djela, u kojima se raspravlja o razlikama istočne i zapadne crkve odjene u grčko ruho. O njegovoj djelatnosti govori nam njegov savremenik Bernard Guido, kako je doznao od pratilaca Vilimovih na putu u Grčku,³⁵ ovako: Hic frater Guillelmus . . . zelo . . . predicacionis Evangelii Ihesu Christi et desiderio salutis gentium succensus, pertransivit in Greciam, pervenitque cum sociis in Constantinopolim, ubi locum ad habitandum accepit profecitque sic in lingua greca quod eam plane scivit et libros latinos Thomae in grecum transtulit, sicut audivi a sociis suis qui ibidem cum ipso fuerunt conversati, quos ego postmodum vidi, qui sibi perhibebant testimonium sanctitatis. De Constantinopoli vero transivit ultra in villam quae vocatur Pera, ubi similiter locum habuit ad habitandum cum fratribus XII. conventualiter, verbum Domini praedicans et disputans contra errores. Arripuit autem iter versus Romam de Tholosa, anno Domini M^o CC^o nonagesimo VIII.º paulo post festum sancti Michaelis, de Roma vero in Graeciam anno sequenti profectus est. — Koja su to djela, koja bi Vilim imao prevesti na grčki jezik, ne znamo.³⁶ Možemo samo vjerojatnošću nekom predmijevati, da je to bilo djelo „Contra errores Graecorum“ kao njemu najpotrebnije.³⁷ — I Grci su htjeli, da ih latinski sabor ne zateče nepripravne. Oni su znali, da na taj sabor ima doći Toma Akvinski i umni general reda sv. Dominika Humbertus de Romanis,³⁸ kojima je i povjerena glavna uloga u vijećanjima sjedinjenja, pak povjeriše stoga obranu ortodoksije vrlo nadarenom i učenom protovestijariju cara Mihajla VIII. Paleologa, Mateju Angelu Kvestoru Panareti. O njemu znamo samo toliko, da je pripadao sa svojim drugom

³⁵ Prema rukopisu bibl. u Toulousu br. 273 I. fol. 225, 170, 317. izdao Molinier u *Revue historique* t. XXV. pg. 253; vidi i Martène: *Amplissima collectio* VI. cc. 509, 510. ³⁶ P. A. Touron: *La vie de S. Thomas d' Aquin.* Paris 1787 pg. 773. ³⁷ Quéatif-Echard: *Scriptores Ordinis Praedic.* I. 283 A, 342. ³⁸ Izvadak iz Humbertovih „Tractanda“ sadrži *Cod. Vatic Regius lat. 88 saec XIV.* vidi u L. Delisle: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale* XXVIII str. 303, II.

Borrchoetom poslanstvu za lionski sabor zajedno s patrijarhom Germanom,³⁹ biskupom Theofanom iz Nikeje⁴⁰ i velikim logotetom Georgijem Akropolitom.⁴¹ Iz Carigrada se otputiše dvije lađe na sabor. Na jednoj su bili Panaretos i Borrhoetos kao protivnici unije, a na drugoj već gore spomenuti odličnjaci bizantinske crkve kao pristaše. Na 30. ožujka 1274. potone u oluji ona lađa, na kojoj je bio Panaretos sa još mnogo drugih suputnika, dok ini odaslanici u drugoj lađi skloniše se sretno u luku grada Methone. Mi, koji vjerujemo, da ruka Svevišnjega upravlja pojedincima kao i sudbinom cijelih naroda i postavlja pravac povjesnim događajima, pripisujemo samo promislu Božjem, koji je učinio, da je i sv. Toma Akvinac umro na putu na sabor. I tako se održala sjednica sabora lionskoga bez ovih dvaju najglasovitijih zastupnika obiju crkava. Kako bi se pitanje sjedinjenja bilo razvilo na saboru, da je bio Toma i Panaretos, može se samo naslućivati.

Djela Mateja Angela Panareta polemičke su naravi, ali još sva u rukopisu osim nekoliko odlomaka, koje je Beveredge publicirao anonimno.⁴² Ostali traktati upravljani su direktno protiv sv. Tome, a glavno protiv Tomina djela: *Contra errores Graecorum*. O tim djelima neka bude ovdje samo nešto u kratko rečeno na temelju rukopisa bečke dvorske biblioteke i to Cod. 258. theol. graecus i cod. 259 theol. gr., kojima sam se služio.⁴³ Ovaj posljednji kodex sadrži samo prva četiri odlomka od djela sadržanoga već u Cod. 258 i to: a) o izlasku Duha sv. protiv sv. Tome Akvinca, b) o čistilištu protiv Tome Akv., c) o primatu

³⁹ Bio je biskup u Drinopolju; sravnj: Fabricius *Bibl. Graeca* V. c 41 i *Le Quien: Oriens Christianus* I. col. 284. ⁴⁰ On je bio i poslan radi pregovaranja o sjedinjenju k Papi Nikoli III. dotično Martinu IV. *Le Quien: Oriens Christ.* I, 651. Inače poznat po svome djelu protiv Židova u šest knjiga u rukopisu *Bibliothèque nation.* Cod. 2951 iz godine 1276. ⁴¹ Sravnj K. Krumbacher I. c. 94, 288. ⁴² *Synodicon* II. London god. 1677. str. 273. ⁴³ Djela Panaretova imaju još i ove biblioteke: Oxford cod. 43 Bodl. Seld.; Cod. 113 Bod. misc. Dublin *Bibl. of Trinit.* pod Lit. C. cod. 134. Jerusalem patrijarhalna biblioteka Cod. 8. fol. 624—625 samo o čistilištu. Rim *bibl. Vallic.* Cod. 82 (F 16). Moskva Cod. 245 (⁴²³CCCXCIV) samo o čistilištu fol. 168¹. Prema Androniku Demetrakopulu (*Ἐρθόδοξος Ἑλλάς ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων καὶ περὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν.* Leipzig 1872 str. 49—53) imala bi biblioteka sv. Marka u Mlecima pod br. 130 sadržavati djela Panaretova; to nijesam mogao saznati. Prema naslovima, što ih navodi Demetrakopulos, slaže se ovaj eventualni rukopis s onim bečkim 258.

Papinom i d) o izlazu Duha sv. protiv šest dokaza Latinâ. U kodeksu 258. pak od fol. 1r—3v nalazi se i popis svih djela Panaretovih, na broju njih dvadeset i dva, većinom protiv Latina. Od ta 22 djela sadrži spomenuti kodeks prvih osam, koja su i najvažnija. Oblik Panaretovih djela jest disputa tako, da najprije dolazi naslov, o čemu se raspravlja a onda *θέσις τοῦ Θωμᾶ ἡ ἀντίθεσις τοῦ Παναρέτου*. Na primjer fol. 18—69 sadrži traktat protiv nauke sv. Tome o čistilištu. *Τοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου Θωμᾶ τοῦ Ἀχίνου λόγος ἕτερος, πῶς ἐστὶν ὁ εἰδικὸς τόπος, ἔνθα αἱ ψυχαὶ καθαίρονται πρὶν ἀπελθεῖν εἰς τὸν Παράδεισον καὶ οὐ μετὰ τὴν τελευταίην ἅπαντες τῶν ἀνθρώπων, ὃς μὲν παραχρῆμα τῆς αἰωνίου ἀναποδόσεως τὰ γάρρα κομίζονται, ὃς δὲ παραχρῆμα ταῖς αἰωνίαις τιμωροῦνται βασάνοις, ὃς δὲ καθαίρονται διὰ καρθηρίου πυρὸς καὶ οὕτως εἰς τὴν βασιλείαν, εἰσέρχονται οὐ καὶ πρὸς ταῦτα ἡ ἀντίθεσις Ματθαίου.*

Ἡ τοῦ λόγου ἀρχὴ τοῦ Θωμᾶ· Νὺν λείπεται θεωρεῖσαι περὶ δόξης ἐνίων λεγόντων καθαυτήριον μὴ εἶναι κατὰ θάνατον . . . κ. τ. λ . . .

Ἀντίθεσις· Ὅντιος παραπεπήγασι ταῖς ἀρεταῖς αἱ κακίαι . . .

J. Dräscke⁴⁴ pokušao je navesti bilješku spomenutoga Andronika Demetrakopula iz jednog moskovskoga rukopisa⁴⁵ (Cod. 394), po kojoj bi Demetrios Kydones bio autorom prijevoda Tominih, a koja bi bilješka imala zaniijekati tvrdnju Cavea i Oudina, da je Panaretos autor ovih bečkih rukopisa. Ta tvrdnja izlazi samo iz nepoznavanja predmeta. Kako ćemo vidjeti niže, Demetrije Kydones preveo je djela Tomina na grčki jezik, a to svjedoči i dotična bilješka i više ništa. Ali, da je Kydones preveo Tomino djelo na grčki jezik, i onda da se ovim prijevodom služio Panaretos, bio bi anahronizam. Možemo jedino suponirati, da je Panaretos imao već gotov grčki prijevod Dominikanca Vilima Bernarda de Gaillac, no dokaza za to nemamo.

⁴⁴ J. Dräscke: Der Kircheneinigungsversuch des Kaisers Michael VIII. Palaeologos u. Zeitschrift für wissenschaft. Theologie t. XXXIV. (1891) str. 337—38. ⁴⁵ Ja za taj kodeks nijesam mogao doznati; to će biti valjda današnji moskovski cod. 245 (²⁴³CCCXCIV) iz 16. stolj. u 4°. fol. 316 u fol. 168r—207.

(Nastavit će se.)

